

gyorsabban megtalálhatók legyenek. De nem könnyíti meg a kiadás annak a helyzetét sem, aki az átirat egy-egy helyének eredetijére kíváncsi. Erre azonban mehetsz lehet, hogy a kódex lap-számaira való folyamatos utalás a számozás zavarai miatt nehézkes lett volna. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az átirat a kódextől független olvasmányhoz készült, a két kötet párhuzamos forgatásához legalábbis nem ad sok segítséget.

Még egy formai vonatkozású megjegyzésem lenne, amit mellőznék, ha nem egy ilyen igényes kiadványról lenne szó. A tükörnél rövidebb és hosszabb oldalak tipográfiai „gyakorlata” sajnos

elég elterjedt, az utóbbi esetben az esztétikai igényesség mellett az oldalszám is áldozatul esik a tördelői nagyvonalúságnak. A faksimilét kísérő kötetben ilyen okból 29 oldal számozatlan.

A fenti észrevételek a vállalkozás jelentőségét nem kisebbítik, hiszen olyan oldalról közelítik meg a kiadást, aminek az sem bibliofil, sem népszerűsítő jellegénél fogva eleget tenni nem hivatott. Értékeinek köszönheti, hogy a tudományos kutatásnak is alapja és továbbvivője lehet.

Madas Edit

NEMESKÜRTY ISTVÁN: BORNEMISZA PÉTER KÍSÉRTÉSEI

Bp., 1984. Szépirodalmi K. 212 l.

Nemeskürty István életének egyik leglebírhatatlanabb, makacsul visszatérő kísértése a XVI. századi evangélikus prédikátor: Bornemisza Péter. Több mint harminc éve szegődött nyomába, 1959-ben pedig olyan monográfiát írt választott hőséről, amely – ha néhol fönttartásokkal is – máig a szakirodalom kikerülhetetlen opusa. Azóta sem szűnt meg Bornemisza életművének kutatója lenni, bizonyítják ezt választott témájára vonatkozó meg-megjelenő tanulmányai (Ponciánus-kiadás, *Telegdi felelet-e*); az ő munkáját dicséri a máig legteljesebb modern Bornemisza szövegkiadás a Magyar Remekírók sorozatában és az *Órdögi kistételek*-ből készült válogatás. 1984 tavaszán volt 400 éve, hogy a nyughatatlan Péter pap itt hagyta ezt a kísértetekkel gyöttrő, rőttenetes utálatosságú, megfertéztetett világot. A nevezetes kerek évfordulón hallgattak a lélek-idező harangok, sajnos a legszűkebb szakmai közvélemény is néma maradt. Így aztán most is a Bornemissza emléke mellett virrasztó Nemeskürtyre maradt a szellemidézés és jelentette meg a Szépirodalmi Kiadónál *Bornemisza Péter kísértései* című művét. Lehet, hogy ez a tudat már el is kényelmesítette szakmai köreinket, gondolván: Nemeskürty úgy sem feledkezik el Bornemisza emlékének megfelelő karbantartásáról.

A régi magyar irodalom olvasói számára jelentős gondot okoz egyfelől a nyelvújítás előtti nyelvi közeg, másrészt pedig az a különleges esztétikai-eszmetörténeti preformáltság, amelynek valamelyes ismerete a művek értéséhez feltétlenül szükséges. Még inkább vonatkozik ez a régi magyar irodalomról szóló szaktudományi munkákra, melyek ha szakmailag autentikusnak akarnak

mutatkozni, ezzel egyenes arányban nő ezoterikus jellegük s eleve a szakmai közönség exkluzív köreire aspirálnak. Csak elvétve bukkan föl olyan szaktudós, aki a feltétlen szakmai igényességet megpróbálja ötvözni a populárisabb szándékkal. Roppant nehéz is e kettős szándéknak megfelelni anélkül, hogy a szerző rossz hírbe ne keveredne és sikeresen hajózzon át a szakmai színvonalföltés Scyllája és a fajsúlytalan „népszerűsítés” Charybdis között. Nemeskürty István szakmai tevékenységének egyik lényeges indítéka volt s bevalottan is az, hogy a régebbi magyar irodalom ne szoruljon ki irodalmi tudatunkból, hanem műveltségünk elevenen ható, termékenyítő rétege maradjon, nemzeti kultúránk csonkíthatatlan része. E vonzó programnak megfelelően megszólalásának műfajait is úgy válogatja, hogy a szaktudományi értekezést gyakran követi az esszé. Itt nem is rejtegeti a szerző személyes érdekltségét, a téma iránti rajongását; az értekező részeket pedig földúsítja szépprózai betétekkel, a diszkurzív gondolatmenet olykor elnovellásított cselekménnyé emelkedik. Ezen módszertől a szerző azt várja, hogy az időben távoli ideológiák, hitek, politikai elvek, esztétikai nézetek szenvedélyeitől mozgatott korabeli emberek a jelen olvasója számára a kortárs közelségébe kerüljenek. Mostani Bornemisza-könyve ezen módszerének legkövetkezetesebb, legterjedelmesebb, azonban éppen *saját módszerének hipertrófiája miatt* hibáival sok helyütt ellentmondásra ingerlő dokumentuma. 220 oldalra terjedő könyve tulajdonképpen Bornemisza teljes pályaképének megrajzolására törekszik, csak hogy amit eddig az 1959-es monográfiába, majd a későbbi tanulmányokba foglalt

irodalomtörténetírói módszerekkel, most mindez egyetlen esszévé párolódik. Monografikus célkitűzésű esszét ír: Péter pap útja a bölcsőtől a korporsóig. A tudományos apparátus koloncáitól megszabadított téma és hős így könnyedén szökken lebegő, elegáns magasba a szerző kívánsága szerint. Érthetően nem mond le korábbi munkáinak fölhasználásáról, olyannyira, hogy a mostani könyv szövegéből 130 oldal szó szerinti átvétel az 1959-es monográfiából. (1–16, 28–39, 42–43, 44–46, 50–55, 57–64, 66–69, 75–90, 96–100, 103–149, 155–161, 169–172, 176–178, 187–192, 197–298.) Föltehetően olyan szövegrészeket emelt át változatlanul Nemeskürty, amelyeket értékkállónak, revíziót nem igénylőnek tart az elmúlt majd harminc év irodalomtörténetírásának szempontjai szerint is. Már a korábbi monográfiareszletek tetemes átvételéből is gyaníthatjuk, hogy Nemeskürty aligha rombolhatta le 1959-es Bornemisza-koncepcióját; maradt a főépület néhány toldással.

Minden témájához vonzódo szerzőben ott a rajongó elfoglaltság, amin olykor a mérlegelő higgadsággal kell úrrá lenni. Bornemisza kivételes sodrású személyisége és rendkívüli életműve önmagában is delejezi a ráhangolódást, még inkább érvényesül ez Nemeskürty fokozottan empátiás képességű alkotójánál. Innen származik aztán a könyv nézőpontjának aránytalansága; a szerzői szándék a valóban rendkívüli alkotót még monstrozusabbra torzíttja. A szerző Bornemiszában a magyar irodalom egyik archetipusát látja először megtestesülni, alkotói ellentétpárja pedig *Telegdi Miklós* lenne. Bornemisza testesíti meg a lírai ihletésű író, az impulzív, az affektív elfoglaltságút, míg Telegdi a racionális, mondanivalóját értelemmel fékező és formáló, lassan csi-szolgató stílusú. Nemeskürty szerint ők „... a máig meglevő és egymással szembenálló írói módszer tudatos alkalmazói...” (63.) Önkényes ez az ellentétpár, számos hasonlót lehetne kreálni (mint ahogy kreáltak is, pl.: örök romantika – klasszika), időbeli megjelenését tetszés szerint korábbra is helyezhetnénk, amint a szemben álló írói módszer *tudatos alkalmazása* szintúgy bizonyíthatatlan s bizonyíthatatlan. Nemeskürty számára láthatóan van egy föltétlenül értékesnek minősített *szépprózai modell, irodalmi fejlődési tendencia és vonzó alkotótípus* – s mindezt Bornemiszából kívánja levezetni, olykor kierőszakolni.

Bornemisza hányatott élete bővelkedett kalandos fordulatokban, amit monográfiájában *dokumentált források* alapján korábban a szerző rendezett biográfiába, éppen ezért kár, hogy

most sokszor elragadja a pszichológiai valószínűsítés lendülete, s olyan életrajzi tényeket tekint valósnak, amik valójában dokumentálhatatlanok, pedig hát Péter pap élete elég viszontagságos volt önmagában is, nem szorul kései utódok túlzó buzgalmára. Zaklatott, kellően nem ismert németországi és itáliai egyetemjárásának magyarázatát egy mondatszilvánk önkényes pszichológiai értelmezésére építi. (134.) Általában megfigyelhető, hogy a monográfiához viszonyítva a Bornemisza-portrét regényesebbre-heroikusabbra rajzolja. Az 1579-es bécsi evangélikus mozgolódás *egyik fő szervezőjének* mondja Bornemiszt. 1959-es monográfiája erről még mit sem tud, mostani állítása pedig nem nyugszik elégséges bizonyítékokon. Talán érz ezt maga a szerző is, ezért hemzsegek ide vonatkozó mondatai a bizonytalanság grammatikai formuláitól: nem férhet kétség hozzá, alighanem, csaknem bizonyos, talán, valószínűleg, úgy látszik. (173–174.) A monográfiában „Imre, magyar nemzet” jezsuita még csak rokonszenvezett bécsi fogságában a prédikátorral (316.), itt már „Megerszezte Bornemisza szökését.” (175.) Guthi Ország Borbála és Ecchius Salm gróf házasságát Bornemisza közvetítette: „Nem lehetetlen ... Erre ugyan nincs bizonyítékunk...” (33.) Kár! Argumentum novum fit ex nihilo. Az 1972-ben publikált Ponciánus-tanulmány hihető agrumentációval kiemeli Bornemisza *valószínű szerepét* a kiadásban, itt viszont már kizárólagos kezdeményező és jóváhagyó szerepet tulajdonít neki. (40.) Néhol szükségletlen nagyotmondásra ragadtatja Nemeskürtyt szertelen mesélő kedve. 1574-ben Semptén át – Bornemiszához betérve – indult végzetes útjára, a nagyharsányi hitvitára – ideológiai inkognitóban – *Alvinci György*. Beszélgetésükről alig tudunk valami értékelhetőt, a szerző azonban ezt sajátos toleráns magatartásként értelmezi, megtoldva ezzel: „Ő látta utoljára...” (66.) Sic! Pedig Semptétől Nagyharsányig hosszú útja volt még Alvincinek! Ahogyan Bornemisza csilláptíthatatlan lelki vágytól hajtva kiírta magából gyötördéseit, „Ugyanezzel a belső paranccsal indult hajdanán Jeanne D' Arc is az angolok ellen...” (132.)

A Bornemiszával megjelenő *alkotótípusnak* döntő jellemzője, hogy plebejus rokonszenvvel figyeli és ítéli meg a kor társadalmi ellentéteit. A reformáció ezen szociális jellemzője Bornemiszában kétségtelenül karakterisztikus és következetesen érvényesül, bár e tulajdonságában mellé állíthatunk még más kortársakat is. (Károlyi Gáspár, Szkhárosi Horváth András, Sztárai

Mihály, Heltai Gárpár, vagy akár Meliusz Juhász Péter is.) Aligha vitatható el, hogy mindegyikük-nél *teológiailag meghatározott világképük járulékos eleme* volt a plebejus rokonszenv, azonban azt hiba lenne önálló – szekularizált – politikai elvrendszernek és gyakorlati programnak fölfogni. Hiszen tudott dolog, hogy a reformáció különböző áramlatai szinte kivétel nélkül görgettek magukkal ilyen ideológiai elemeket s gerjesztettek is politikai mozgalmakat. Mégis megtévesztő Nemeskürty buzgalma, amikor Bornemisza politikai radikalizmusát bizonyítandó, kidekorálja a „kuruc, kurucos” jelzővel, (106, 151.) Sőt, azt állítja, hogy társadalombírási hangja „Az Ördögi kisírtetek-ben ... következetes ideológiáivá szilárdul. ... az Ördögi kisírtetek után ... a magyar protestáns közjogi ellenállás jelképe és ideológiusa lett.” (180.) Szerzőnk Bornemiszsa alkotói kiválóságait odáig tornáztatja, hogy kiolvashatónak tartja a Foliopostilla néhány mondatából: „... előbukkan a polgárember ideálja ... ezek már a kapitalizmus igen korai csírái a magyar műprozában!” (194.) Hasonló bőkezűséggel első evangélikus püspökünknek adományozza a *reformkorban* kiteljesedő nemesi áldozatvállalás első megfogalmazását: „A született nemességnek a haza javára kell költenie örökölt vagyonát – ez a reformkorból ismert szólam tehát már Bornemiszánál felbukkan.” (195.) Sőt nála jelenik meg „...a haza elvont, mondhatni *reformkori* értelmezésű fogalma. Bornemisza számára tehát a haza, a patria már a *mi mai felfogásunk szerint értelmezett fogalom*.” (196.) Reformkorki is meg a „mi mai felfogásunk szerint értelmezett” is?! Ha netán politikai határait is merészelnék gondolni, akkor vajon melyik ködlött fel Bornemisza próféciájában? Természetesen nem vitathatjuk, hogy itt egy sor olyan eszmei-ideológiai-esztétikai elem, alkotói tulajdonság formálódik (plebejus rokonszenv, profetikusság, alkotói attitűd, erős nemzeti kötődés, önelemző személyesség, ugyanakkor közösségi felelősségvállalás), amely táplálja majd a XVII–XIX. századi eszmei-politikai-művészeti folyamatokat, de *nem azonosítható velük*. Így nem lehet Bornemisza kuruc, haza fogalma sem azonos a reformkorival, vagy a maival, még csak a protestáns közjogi ellenállásnak sem ideológiusa, hiszen ezek a fogalmak így elveszítenék történelmileg definiált identifikációs tartalmukat. Összeerőszakolásuk helyett termékenyebb és tudományosan megbízhatóbb lenne a köztük meglevő *valóságos fejlődési törvényszerűségek föltárása*; ez megóvná mind az önáltatástól, de a látványos, ám megtévesztő manipulációtól is.

Nemeskürty eddig csak per tangens vizsálgatta a Bornemisza-értelmű lehetséges világirodalmi párhuzamait, most jelentős teret szentel ennek. Látható célja az, hogy Bornemiszát hajszálnival se találja kisebbnek számos jelentős kortársánál, vagy éppen a világirodalom régebbi mintát adó klasszikusánál. Még Szent Ágostonnak is van miért pirulnia: „... Vallomásai-ban nincsenek szenvedélyes kifakadások ... távolról sem nyilatkozik meg olyan, helyenként brutális őszinteséggel, mint Bornemisza.” Stílusukat összevetve „...Ágostoné fegyelmezett, pallérozott stílus, helyenként modoros – ez nyilván a kor divatja volt –, az a stílus, amit újabb kori katolikus szerzők, így Prohászka is, annyira szerettek utánozni.” Bornemisza stílusa persze „hömpölygő ... sodró ... A két stílus között az a különbség, ami a IV. és a XVI. század között.” (135–137.) Sapientsat! – se több, se kevesebb! Tolle, lege! – hallotta a sugallatot is Augustinus, fogadjuk meg tanácsát: olvassuk a Confessiones-t és Bornemiszát, megbízható tanúi önmaguknak, ott Péter pap sem akar a hippói püspök fölé ágaskodni. Avilai Szent Terézia, Keresztes Szent János és Montaigne műveinek idézett locusai a hasonló szépprózátípus párhuzamait bizonyítandó szerepelnek, míg F. Bacon és G. Bruno az ördögről vélekednének Bornemiszához hasonlóan. Inkább konkordanciák a kiválasztott szövegrészeket, semmint valójában mélyen rejlő hasonlóságot fejeznek ki; különösképpen így van ez Montaigne, Bacon és Bruno esetében. Találhatnánk még jelentős kortársakat, ahonnan sok ilyen mondat citálható – nem kisebb argumentáló erővel. Az önfeltáró, szenvedélyes alkotói személyesség Szent Terézét és Keresztes Jánosét is a gondolatok kontinense választja el Bornemiszától. Az pedig jóval árnyaltabb bizonyítást igényelne, hogy az Avilai és Keresztes Szt. János valóban drámai vallomástevő prózája tényleg ugyanonnan táplálkozik-e, mint Bornemiszáé? A spanyol szentek elsősorban a misztika tájáról – Adam, Hugo és Richard de Saint Victoire, Eckhart, Tauler, Suso, Sienai Szt. Katalin, Garcia Cisneros, Clairvaux-i Szt. Bernát – eredeztethetők. Bornemisza pedig sokkal inkább a reneszánsz individualizmusából és a protestáns eszmeiségből. Az külön vizsgálat tárgya lehetne, hogy e misztika talaján formálódó intim, confessionalis próza hogyan rejti magában a szuverén szépprózává alakulás lehetőségeit, vagy milyen mintát jelent a reflexív műfajok számára; esetleg kaphatott-e innen Bornemisza valami impulzust?

Bornemisza irodalmi megítélésének kulcskérdése a postillairó és az Ördögi kisírtetek, – valójában milyen is ez a szépprózátípus, milyen eszmétörténeti és esztétikai tendenciák metszéspontján született meg? Nemeskürty szerint Bornemisza érdeme éppen az, hogy alkalmazott teológiai műfajból eljut a széppróza legmodernebb XVI. századi változataihoz. E fölismerés komoly érdeme, hiányossága viszont, hogy nem kellő árnyaltsággal látja a teológiai meghatározottságot, inkább e tényező elbagatellizálására törekszik. Úgy véli, teológiailag minél inkább kötetlennek mutatja be Bornemisza prózáját, ezzel rangját annál jobban emeli. A postilla a rezzeláció egyik legoffenzívabb műfaja. Hiba úgy tenni, mintha nem tudnánk, hogy Bornemisza nagyon is fontosnak tartotta confessionalis, gyakorlati teológiai szempontból is. A hitújításnak meg kellett teremtenie a katolikus hagyományokkal opponáló saját teológiát (exegetikai, homiletikai) bázisát; nem véletlenül készült Bornemisza a teljes Szentírás magyarra fordítására. Bármily nagy öröme irodalomtörténetünknek, hogy a postilla gyakorlatából fokozatosan széppróza önállósodhatott, mégsem szabad szem elől tévesztenünk a „gazdaműfaj” jellemzőit. Már csak azért sem, mivel így érthetjük meg igazán a szépprózai önállósodás folyamatát. Ehhez meg kellene vizsgálni a Bornemisza-postilla műfaji jellemzőit, nemcsak a szépprózai kezdemények felől nézve; amint hasonló módon indokolt lenne a prédikációk retorikai elemzése is. Mindezzel sajnos a kutatás eddig még adós maradt – Nemeskürty is. Vizsgálati módszere azt a látszatot kelti – beleértve még 1959-es monográfiáját is –, hogy domináns elem a szépprózai s csak valami járulékos a postilla-funkció. Igyekszik is minél inkább eltakarni, minél kevesebb látszódjék belőle, s indokolatlanul – pontosabban ahistorizáló önkénnyel – diszkriminálja már magát a műfajt is, aminek – úgymond – szerencsére Bornemisza-nak volt erje háttat fordítani: „Bornemisza nem hátrafelé lépett, vallásos vakbuzgalmában egy középkori műfaj irányába (mert a prédikáció kétségkívül a keresztény ókor óta létező műfaj), hanem a szépprózai fogalmazás irányába, előre ... mást akart, ... esszéisztikus ... műprózát.” (17–18, 26.) „A postilla alkalmat ad szerzőjének arra, hogy egyházi szónoklat ürügyén és a téma ... védelme alatt színes történeteket, adomákat adjon elő...” (47.) Az idézetek alapján az a hamis kép alakul ki, hogy aki továbbra is a prédikációt műveli, az mind a vallásos vakbuzgóság foglya marad. Pedig köztudomásúan a magyar irodalom történetében még igen nagy jövő előtt áll a prédi-

káció. A puritanizmus hatalmas erejű műfaja (Medgyesi Pál, Diószegi Bónis Máttyás, Kovásznai Péter, Nagyari Benedek, Selyei Balog István etc.), de még Geleji Katona István csügesztően vastag kötetei sem vágthatók sutba. Nem is beszélve a postilla XVII–XVIII. sz.-i megújulásáról a pietizmus, majd a fiziko-teologizmus megjelenése során. Megtévészto és önkényes a szerző, amikor azt állítja, hogy „...egyre áradóbban, egyre türelmetlenebbül szakítja át a vallásos elmélkedés és hitbuzgalmi próza gátjait, áthágva a műfaj iratlan törvényeit.” (61.) Pedig bizony voltak ennek a műfajnak *írások törvényei*; ezt úgy hívják: *homiletika*, s ezt Bornemisza-nak is ismernie kellett. Jőcskán voltak kortárs művelői is, *Luther* (az 1519-ben Wartburgban kezdett Postillak), *Andreas Hyperius* De formandis concionibus sacris seu de interpretatione scripturarum populari libri II.” című műve kifejezetten homiletika, de *Melancthon* is műveli, s éppen ő az, aki a retorika szabályait az igehirdetésre is alkalmazza. Ezért meghökkenítő a szerző megállapítása, miszerint „A prédikáció iránti irodalomtudományos érdeklődés a reformáció beköszöntével végleg elvész.” (48.) A cáfolatok garmadájából csak éppen *W. Perkins*, *J. Clark*, *G. Amesiús* nevét említjük a külfönkiak közül; 1650-ből való *Medgyesi Pál* magyar nyelvű homiletikája, később *Martonfalvi Tóth György* és *Szilágyi Tönkö Márton* latin opusai következnek. „Még” a magyar szerzők művei is – Bartók Istvánról megtudhattuk – irodalmilag is rangos műfajleméletnek számítanak.

Bornemisza a postilla műfaji alapjáról két irányba indul: részint a széppróza azon irányába, melynek alapja a *fikcionalitás* (tehát az elbeszélő próza), részint a *reflexivitáson* épülő irányba. Utóbbinak lényeges mozzanata a mélyülő önszemlélet, a személyiség léttörténetének legfontosabb elemei egy táguló tudat fokozódó érzékenyséű és mind bonyolultabb, konfliktuozusabb terrénümán jelennek meg erősödő reflektáltsággal. Itt jutott a legmesszebb Bornemisza, tetőpontja valóban az Ördögi kisírtetek, ahol fokozódó autonómia igénye mellett a személyiség már önnön létének súlypontját nem csak a külső eseményekből vezeti le, hanem a világ mind inkább interiorizálódik intellektuális, etikai és emocionális tartalmakká. Valóban lényeges a postilla alaptextusára ráépülő reflexív, vagy epikusan „cselekményépítő”, „jellemábrázoló” írói eljárás. A szerző igen jó példák segítségével, jó pszichológiai megközelítéssel gyűjti össze és vizsgálja ezeket a részleteket. A II. kötetben szereplő *kánai menyegzőre* épülő elemzés azonban mutatja Ne-

meskürtő elemző szempontjainak egyoldalúságát. Kétségtelenül jellemzi a választott részletet, hogy Bornemisza néhány helyen bővíti az eredeti történetet – kis túlzással kompozíciót teremt –, a szereplők bemutatását is a jellemzés felé fejleszti. (76–77.) Tehát a fikcióteremtés irányába mozdul módszere. Fontos ezt látni, azonban lássuk a választott textusra épülő két prédikáció egészének 94 oldalnyi szövegét is! (77_r–123_v) A két prédikáció tulajdonképpen a házasság intézményének vizsgálata a protestantizmus elvei szerint, erős polemikát folytatva a katolikus értelmezéssel. Jelen volt a menyegzőn Jézus, Mária és a tanítványok is, ottléjük mintegy legitimálja a házasság intézményét, s aki ezt ellenzi, az az ördög követője! „...ezzel ielentic minekűnc a menyegzőnec es az hazassagnac tisztesseses és böczületes voltat. Vegyec it azért eszekben magokat az Apatzac es baratoc es amaz ana Baptistac kic menyegzőbe azért nem mennec mert magokat tisztaknac es szenteknec alituan, azt tartyac hog meg fertéztetnec a menyegzősektől.” (81_v–82_r) Hat pontba foglalja össze a házasságra vonatkozó legfőbb elveket, s mind a hatot részletezően kifejti. Kárhoztatja a „papasoc” coelibatusat, nyilván önmaga mellett is érvel, amikor a többszöri házasság jogát védelmezi (erre kényszerült több feleségét betegségben elvesztve): „Hasonlo teuelgesbe vadnac most a papasoc is .. Papa is meg tiltotta hogy a Pap czac menyegzőiökbe sem menne a ketszer hazasultaknac ... Az papoktól kedig szinte el tiltotta a hazassagot. Mind ezec pokbeli ördög talaluáni.” (92_r) Tárgyalja a házasság kiválasztását, a házasságra való alkalmasság feltételeit, a házastársak morális kötelességeit, a házasság társadalmi, érzelmi feladatait, a buja, fertelmes „életnec eltauoztatatasat”, végül a házasság teológiai jelentését. Közben szorgalmasan csepi, a „buya, fertelmesen geryedező, paraznalkodo, faytalan, firfiakkal közösülő” Pispেকেket, Ersekeket – a pápásokat. Még arra is ad recipét, hogyan kell a lakodalomban helyesen viselkedni: „...az menyegzőbe minden ember mint egy szent gyülekezetbe tartza magát. Hogy se tobzodóc, se keueyec, se feletteb valo költseg veztegetóc, se faytalan hegedős beszédüec ne legyenec... Es azonba tisztesseses örömec, mulatsagoc es ekes öltözetec ő köztóc meg lehetnec, Iambor keresztyéni beszédeket szolhatnac, es szép mértékletes italból egy másnac iót kérhetnec ... Es szep Historiakat, es Isteni diczereteket az lantosoc enekelhetnec ... Nincz ellene Istennec a tisztesseses öltözet, Tanczolas enekles, es viga-zozas ...” (99_r) Nemeskürtő minden olyan le-

hetséges szövegrészletet számba vesz, amely a szépprózai szövegalakítás jegyeit mutatja, olykor túlbuzgó módon maga is szerzőtárrá szegődik: ahol esetleg rövidre sikerült Bornemisza története, árnyalatlanra a jellemzés, ott a szerző jótékonyan besegít, mélyíti a lélektani jellemzést. (120–121, 125, 126–129.) A szépprózai alakítás fontos eleme a profán témájú históriák beépítése, sokak példáját követi ezzel Bornemisza: exemplumokat, példázatokat használ. Ezeknek jelentős része egy európai hagyományból származik, más részük Péter pap életének bőven buzgó tapasztalataiból. Ezt persze nem Bornemisza alkalmazza egyedül, mint nem kis meglepetésünkre a szerző állítja („...nincs semmi szenzáció abban, hogy egy evangélikus lelkész világi adomákat sző prédikációs könyvébe, hacsak az nem különlegesség, hogy ilyenre a reformáció szellemében fogant postillákban nem találunk példát.” 93.), csak legutóbb száz efféle gyűjtött össze Szabó Lajos a *Monda nekik egy példázatot* című kötetében, amely pedig csak XVII. századi magyar forrásokból merít, s hol van még akkor a külföldi postillairódalom?

Az *Ördögi kísértetek* bármennyire is jelentős szépprózánk történetében elfoglalt helyével, csak eszmétörténeti jelentésével együtt értékelhető igazán. Nemeskürtő véleménye erre vonatkozóan nem változott, márpedig 1959-ben megformált – azóta többször változatlanul közzé tett – koncepcióját szűkösen érezzük. A szerző nem végez el igazán árnyaltan és igényesen az „Ördög, ördögi kísértet” rendkívül összetett fogalmának elemzését; teológiai értelmezéséről mindössze annyit mondani, hogy „...a teológia fogalmaiban gondolkodik, de ezen a teológián belül a legmodernebb irányzatot, az Ágoston nyomán haladót követi...” (104.) A XVI. század második felének rendkívül bonyolult confessionalis-felekezeti áramlataiban ez aligha igazíthat el, hisz akkor eszerint az ellenreformáció akármelyik képviselője – Bellarminotól Telegdiig és Szántó Istvánig – is a „legmodernebb irányzatot követi”, nyakrafőre hivatkoznak Augustinusra minden táborban. Nemeskürtő e kulcsfogalmat elsősorban *individuálpszichológiai kategóriaként értelmezi*: „... az ördögöt csak mint emberi rossz tulajdonságot értelmezi. (107.) ... az ördög csak mint erkölcsi absztrakció jelenik meg ... Lényegében majdnem mindig ugyanis, hogy fölfedezve bizonyos, látszólag akaratunktól független ... többnyire rossz tulajdonságokat, ... gonosznan, „ördöginek”, vagy „mélylélektani problémának” nevezzük.” (142–143.) Kétségtelen, hogy Bornemisza szo-

rongató történelmi korszakban és szorongatott személyes életében sok olyan – addig a teológia és a gyakorlati hitélet kompetenciájába tartozó – intellektuális fogalmat, erkölcsi kategóriát és emocionális tartalmat interiorizált, amelyek egy új antropológia személyiségképebe épültek bele. Ahol ezeket ismerte föl Nemeskürty és mutatta be szerepüket egy új írói attitűd kialakításában, a vallomásos, reflexív széppróza megteremtésében, ott módszerei meggyőzőek és eredményei jelentősek. (74–75, 83–84, 133–134, 138–139.) Azonban ami ettől eltér, azokról vagy nem vesz tudomást a szerző, vagy saját koncepciójához igyekszik azokat hajlítani. Eltúlozza ezt az interiorizációt annak érdekében, hogy a szuverén írói teljesítményt még jelentősebbnek mutassa, így „Bornemisza kis történeteiben ... nem az ördög jelenléte a fontos, hanem a világnak novellisztikus, szépprózai igényű ábrázolása.” (123.), a szászámra emlegetett ördög történetekről pedig azt állítja, hogy azok Bornemisza számára nem igazi élmények, hanem a baráti körből származó önföltáró, lelki megtisztulást jelentő élmények kedvéért írta meg művét Péter pap. (112.) Nem is sikerül szerzőjét és művét megnyugtatóan a teológiai és eszmetörténeti jelenségekhez kapcsolnia, bár ezt megkísérli. Ahogy az imént az ördög a személyiség szubjektív létezésének minden diszharmoniját magyarázta, megszemélyesítette, másutt a nemzeti, társadalmi-történelmi létezés nagy kudarcait, krízisjelenségeit az ördög művének tekinti Bornemisza: „Ha az ördög szót bármiféle mai szóhasználatú kifejezéssel helyettesítjük be, máris kiderül, hogy 1577 után tényleg az ördög jár körül az országban..” (102.) Nemeskürty itt az ördögöt valamilyen történetfilozófiai szerepkörben és értelmezi, azonban elvitathatatlan, hogy Bornemisza számára a Diabolus – más szóval nem helyettesíthetően – rendelkezett eschatologikus, teológiai, démonológiai és történetfilozófiai jelentéssel. (Azért nem úgy, hogy „Bornemisza ... az ördög bűnét feudális bűnökkel azonosítja.” (106.) Az ördög értelmezésének kulcsa magának az Ördögi kísértetek értelmezésének kulcsa. Clavis ad Diabolum est clavis operis. Ennek gyökerei azonban a Postilla korábbi köteteibe kapaszkodnak, az Ördögi kísértetek ebből nő ki, a korábbi tendenciákat ez összegezi, bár Nemeskürty ezt nem vizsgálta. Így közelítve genetikusan figyelhetjük meg az ördög-fogalom jelentésváltozásait. A Postilla II. kötete már kirajzolja a legfontosabb jelentésrétegeket. Megjelenik a hagyományos biblikus alapjelentéssel Isten ellenlábasaként, majd

megszokszorozódik a középkor démonológiájának szabályai szerint, melyek egyike „... amaz erdei kan, a nagy agyaras pokolbeli ördög be szállada közinkbe...” (117_v) Jézusnak a sivatagban „...egy nihany ezer ördögökuel volt dolga ... sőt czac egy sincz pokolba, kinek röttenetesegere az ő felesleges voltát meg nem mutatta volna ...” (140_v) Ugyancsak a démonológia szabályai szerint képes arra, „Mint hogy fekette galamb képebe ember módra szőllyon, az fen(ő) küet egy hay szualu kettő messe, az te rokonsagid képebe elődbe iüön...” (481_r) Mindez itt elvitathatatlan valóság Bornemisza számára, amint az ördög és kísértései ellen fontosnak tartja az *exorcismust*, ahogyan azt a zsidók régen, majd az apostolok is végezték. (443–454.) Bőven találhatott mindehhez forrást Péter pap a kor olyan közkedvelt hatalmas kiadványában, mint a *Fr. J. Sprenger és Fr. H. Institor* nevével jelzett, majd sokak műveivel óriásira duzzasztott *Malleus Maleficarum* című kötete. (Ez legalább annyira az ördög és a démonológia enciklopédiája, mint a szerző által emlegetett *Theatrum Diabolorum* és a Manlius, Maior féle kiadások!) Benne *P. A. Stampa* a Fuga Satanae-ban komplett ördögismeretet (*Transmutatio diaboli et daemonis*) és részletes *exorcismus* recipét adott, külön taglalva a démonok lehetséges képeit (*Deamonis scripti, et imaginis Deamonis combustio*), *U. Molitor* pedig a boszorkányokról és a kigyó alakú asszonyokról ír dialógust (*Dialogus de Lamis et Pythonicis mulieribus*), s más hajmeresztően csodálatos opusok tárháza a kolligátum. Az ördög-képzetek beépülnek a XVI. században újra bőven termő *antikrisztológiába*, ez már a Postilla II. kötetében is megjelenik: „Mert ezen iszonyúságosakat (ugyanis Krisztus szenvedéseit: I.M.) amaz *Antichristus Papa* es egyeb ördög tagtáj miat az hiueknek is szuenedni kell vele együt ...” (685_v) Bornemisza ebben *Luthert* követi, amikor csak egyedül a pápában jelöli meg az Antikrisztust, míg *Melanchton* azt megkettőzi: a pápára és a török szultánra. Ismeretes, hogy Ozoray Imrétől Batizi András, Szkhárosi Horváth Andrásn át Károlyi Gáspárig, Szegedi Kis Istvánig a melanchtoni változat terjedt el inkább nálunk. Szegedi Kis 1584-es kiadású *Speculum pontificum romanorum* című művének élén folio nagyságú fametszet áll, amely az „Eretnekek fáját” (*Arbor Haereseon*) ábrázolja: rajta a földön heverő Satan szívéből hajt ki az Arbor (*Satan ex cuius corde tanquam haereseon radice et stirpe extitit*), a hatalmas fa két utolsó levele *Papismus in Occidente et Septentrione* (tiarás fő rajzával), a másik: *Mahumetismus in*

Oriente et Meridie (turbános fej rajzával). A II. kötetben már majd kétszáz oldalon jelenik meg az ördög, ördögi kísértet. (198–207, 350–380, 439–496.). Már külön fejezetben mérlegeli, hogy „Miczoda az Ördög?“, miért műveli ezeket a világgal, működésének területe jelentős részben evilági: „Ne ércz itt czac az poklot az ő orszagan, hanem e világban valo orszaglasad érczed ...”, Az erős fegyveres az ördög, kinec palotaia ez világ...” (452v, 471v) Megkísért országot, várost, családokat; kísért „erkölcsödben ... tudományodban” hazug tanácsokkal és hamis csodákkal. Rejtőzni előle nem lehet, mert „...bar szinte egy hazba be rekezködnelis es az erdőbe fa oduba, es az köszikla között laknal is, De te magadis rakua vagy kisirtessel. Mert az emberi elme es sziv éyel napal nyughatatlankodic, külömb külömb dolgokrol sokszor czac hiyaba amélkodic, es hol imerre, hol amarra vagyolkodic. Az meg romlot testedis véred, külömb külömb keuansagokra indit, hol tobzodast ohayt, hol maga fitogatast, hol czelczapast, es hol imez es hol amaz gonoszt. Niha szépséged, niha bölcseséged, niha vitesseged, niha mesterseged fuualkottat fel. Ez így is temagod te magadot kisirtesre viszed...” (200v) Itt már jelentős szerepet kap az önelemző pszichológiai módszer, az interiorizáció.

„Debrecen lelki válsága” – kölcsönözve s kicsit metaforikusan bővítve Révész Imre szavait – talán senkiben sem vált ennyire egyetemes *váltságélménnyé* s szubjektivizálódott ugyanakkor, mint Bornemiszában; s talán senki sem vívott vele – írógilag ennyire termékenyítő heroikus küzdelmet. Itt összegeződik az ördög, ördögi kísértés minden korábbi jelentésrétege. Történetfilozófiai magaslaton Rudolf császár hibbantója, legmélyebben azonban Szerencse Benedeknél vajákos – keresztény-pogány elemeket görgető – ráolvasásaiból is ugyanazt hallja ki Bornemisza. Megint elveti a sulykot Nemeskürtyi, mikor az utolsó ítélet várást osztálykategóriákhoz akarja kötni, mondván: „...a feudális nagyurak és a XVI. századi élet más élvezői, vámszedői ... nem hitték és nem remélték a közeli végpusztulást.” (144.) Talán csak nem a néppel való sorsazonosság vállalása készítette Bornemiszt az eschatologikus várcsozásai megfogalmazására? Durván egyszerűsíti ez a vélemény a társadalmi rétegek és ideológiák kapcsolatát, hiszen akkor mit kezdhetünk Paul de Middelburg, Arnauld de Villeneuve, Marsilio Ficino, Vincente Ferrer, Francesco de Insulis, Felice Feliciano s oly sokan mások, ultimum iudicium-ról mondott műveivel? Netán *Luca Signorel-*

li is csak megtéveszteni akart az orvietói Capella di San Brizioan festett Apokalipszisával? Bornemisza számon tartja a végítélet váradalmakat (amelyekben egy percig sem kételkedik), még azokat is, amelyekkel vitája van, mint az anabaptisták s a Fekete Ember mozgalma. *Melanchtonhoz, Carionhoz* igazodva négy monarchiára osztja föl a történelmet; ez is a protestáns apokaliptika történetzemléletét követi. Hatalmas démonológiai apparátusában beszél a „Lidertz ördögökről is...”, s hosszasan taglalja az ördög különböző elnevezéseit, s állatokhoz való hasonlóságát. A lidérc formájú ördög és a tardoskeddi ráolvasások arra figyelmeztetnek, hogy az ördög-fogalomnak *folklorisztikus jellegű jelentésrétege* is elkülönítendő.

Remélhető, hogy Nemeskürty nem ezt a könyvét szánta Bornemisza-kutatásai sommázatának. Hiszen az életmű fölüeny ismerete, főlhalmozott óriási kutatási tapasztalatai, jelentős eddigi eredményei is nyilván rangosabb összefoglalásra kell hogy ösztönözzék. Bőven van még föltárni való is Péter pap körül. Máig sem készült igényes stíluselemzés, pedig csak ez dönthetné el, indokolt-e a Folio-postilla manierizmusáról beszélni? (187–193.) Természetesen tarthatatlan és történelmietlen az az állítás s föltétlen revizióra szorul, „... hogy az események Telegdit igazolták; a hivatalos kurzus a katolikus lett...” (62–63.), a protestantizmus pedig marakodó, retrográd felekezetekre züllött. Ez akár Szelepcsényit, Kollonicsot, de még a pozsonyi véstörvényeséket is legalizálná! Azt is meg kellene vizsgálni, hogy a postillákban citált (sokszor igen terjedelmes) bibliai idézetek honnan származnak; össze kellene azokat vetni a számításba vehető forrásokkal. Futólagos megfigyelésünk szerint Bornemisza *fölhasználta tervezett Szentírás-fordításának elkészült részeit!*

Korábbi monográfiájának átdolgozott, bővített változata lehetne említett kifogásaink korrekciója, s ami még fontosabb: saját kutatói rangjához, s választott témájához tényleg méltó opus. Ekkor talán veszíteni fog könyve a példányszámból, de megnyerheti kárpótlásként az őszinte szenvedélyű, de szakmai engedményt nem ismerő, magas színvonalú művet, melynek szerzője méltán érezheti így önmagát választott hőse tanítványának: „Egyfelől féltém, másfelől égett a szívem, és talán az oldalamon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna.”

Imre Mihály

